

«Apòstols dels drets absoluts»: democràcia i drets naturals a l'Espanya liberal¹

Xavier Granell Oteiza

Institut Universitari Europeu

Departament d'Història

Villa Salviati

Via Bolognese, 156

50139 Florència

RESUM: Al llarg de les dècades centrals del segle XIX els sectors democràtics i republicans espanyols van defensar i promoure processos de construcció de ciutadania política i socioeconòmica. Per fer-ho, un element distintiu pel que fa a la cultura política del liberalisme va ser l'ús recurrent d'un llenguatge dels drets que els entenia com a vinculats naturalment a l'home. Conceptes com el de sobirania, la defensa del dret d'associació o les diferències estratègiques dels demòcrates van estar travessades per aquest marc de referència cultural compartit i les interpretacions que se'n feren. En aquest article resseguim la trajectòria de la democràcia a l'Espanya liberal a partir de l'ús del llenguatge dels drets. Ho fem mitjançant l'experiència política i l'obra pública de Fernando Garrido Tortosa, destacat militant i propagandista de les files demorepublicanes.

PARAULES CLAU: llenguatge dels drets, moviment democràtic, sobirania, dret d'associació, Fernando Garrido Tortosa.

¹ Vull agrair les observacions dels avaluadors anònims, que, sens dubte, han contribuït a millorar el contingut de l'article. Així mateix, vull agrair els comentaris que m'han fet arribar Florencia Peyrou i Jaume Montés.

Xavier Granell Oteiza, «Apòstols dels drets absoluts»: democràcia i drets naturals a l'Espanya liberal. *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 27, 9-36 ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles2024.27.1001. Data de recepció: 25/07/2023. Data d'acceptació: 30/11/2023. Data de publicació: 27/11/2024.

xavier.granell@eui.eu | orcid.org/0000-0002-1348-1822

«APOSTLES of absolute rights»:
democracy and natural rights in liberal Spain

ABSTRACT: During the mid-nineteenth century, Spanish democratic and republican sectors defended and promoted processes of political and socio-economic citizenship building. In doing so, a distinctive element of the political culture of liberalism was the recurrent use of a language of rights, conceptualized as inherently linked to men. Key notions such as sovereignty, advocacy for the right of association, and strategic divergences among democrats were all influenced by this shared cultural framework and the ensuing interpretations thereof. This paper endeavours to delineate the trajectory of democracy in liberal Spain by examining the deployment of the language of rights. We do so through an analysis of the political experience and public work of Fernando Garrido Tortosa, a prominent activist and propagandist affiliated with the pro-republican faction.

KEYWORDS: language of rights, democratic movement, sovereignty, right of association, Fernando Garrido Tortosa.

Xavier Granell és investigador predoctoral al Departament d'Història de l'Institut Universitari Europeu (Florència). La seua recerca aprofundeix en les connexions entre republicanisme popular i revolució en el context de l'imperi espanyol de mitjan segle XIX. La tesi se centra en les mobilitzacions que van emergir tant al nucli de l'imperi com a les colònies del Carib i Àsia al voltant de l'any 1868.

Xavier Granell is a pre-doctoral researcher in the Department of History at the European University Institute (Florence). His research delves into the connections between popular republicanism and revolution within the context of the Spanish empire during the mid-19th century. His thesis is focused on the mobilizations that transpired in both the empire's core and its colonies in the Caribbean and Asia circa 1868.

«[...] en el estado de ilustración á que han llegado los Españoles, ya no es posible la existencia de gobierno alguno que atente á la asociacion de los ciudadanos para protegerse mutuamente; el mas lerdo sabe ya que este derecho es innato en el hombre, que no hay poder humano que pueda quitárselo, y que al que lo intentare es un deber de todos derribarle por tirano.»

ABDÓ TERRADES, *Lo que eran, y lo que son*, 1841²

«No basta consignar los derechos individuales, que podríamos llamar sociales y políticos, en la Constitución nacional: se necesita además que los pueblos comprendan todo el partido que de estos derechos pueden sacar para mejorar su condición económica y social; para resolver por la instrucción, por la asociación, por la federación de asociaciones, por la acción de los municipios y la federación de estos, los problemas de la producción, de la distribución y consumo de la riqueza, del crédito y hasta de la recíproca y universal garantía del libérrimo ejercicio de los derechos individuales contra los abusos del poder.»

La Revolución Social, 21 de desembre de 1871

Introducció

La rellevància i els múltiples significats del llenguatge dels drets naturals al llarg de la revolució liberal a Espanya han sigut assenyalats àmpliament. Els punts de contacte i les diferències amb els liberalismes forans, les influències creuades o el «desordre social» cap al qual podria conduir fonamentar un nou règim sobre uns drets imprescriptibles —pànic generat tant o més per la pròpia experiència de

² Abdó TERRADES, *Lo que eran, y lo que son. Obsequios y agasajos hechos por los tejedores de Vich á unos hombres del pueblo*, Barcelona, Imprenta de José Matas, 1841, p. 16. A les cites textuales s'ha respectat la grafia original.

mobilització social a les dècades de 1820 i 1830, que pels contactes, estades i lectures franceses i angleses—, són aspectes posats en valor a l'hora de fer una aproximació a la consolidació d'un liberalisme post-revolucionari.³ A continuació posarem el focus en els sectors polítics que, enfront d'aquest liberalisme d'ordre, van continuar fent ús del llenguatge dels drets durant les dècades centrals del segle XIX. En síntesi, l'objectiu és analitzar la consolidació i l'evolució del moviment democràtic i republicà a partir d'un marc de referència cultural plural i conflictiu com va ser el llenguatge dels drets naturals. Per fer-ho utilitzarem l'estratègia biogràfica de resseguir els camins de Fernando Garrido Tortosa (1821-1883). Veurem com, a través de la reapropiació d'aquest marc de referència, es va vehicular un projecte democràtic de ciutadania oposat a la cultura liberal hegemònica i al procés de «sacralització de la propietat» consolidat amb l'Estat liberal.⁴

L'article està estructurat en tres apartats. El primer tracta de la relació entre la democràcia i el liberalisme progressista. Situem la Revolució de 1854 com una cruïlla en almenys una part dels sectors democràtics entre els quals es troba Fernando Garrido. A més, explorem els significats del concepte de sobirania i la seua relació amb les nocions d'individu i comunitat. Pel que fa al segon apartat, ens detindrem en el dret d'associació. En termes generals, al llarg del segle XIX la democràcia va concebre el procés de construcció de ciu-

3 Isabel BURDIEL, «Morir de éxito: el péndulo liberal y la revolución española del siglo XIX», *Historia y Política*, núm. 1, 1999, pp. 181-203; María C. ROMEO, «Lenguaje y política del nuevo liberalismo: moderados y progresistas, 1834-1845», *Ayer*, núm. 29, 1998, pp. 37-62.

4 Rosa CONGOST, *Tierras, leyes, historia: Estudios sobre «la gran obra de la propiedad»*, Barcelona, Crítica, 2007. Sobre la història biogràfica, vegeu Isabel BURDIEL i Roy FOSTER (eds.), *La historia biográfica en Europa: Nuevas perspectivas*, Saragossa, Institución Fernando el Católico / Diputación de Zaragoza, 2015; Isabel BURDIEL, «Historia política y biografía: más allá de las fronteras», *Ayer*, núm. 93, 2014, pp. 47-83. Vegeu la relació entre els marcs de referència cultural i la biografia a María SIERRA, «La cultura política en el estudio del liberalismo y sus concepciones de representación», dins M. PÉREZ LEDESMA i M. SIERRA, *Culturas políticas: teoría e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 233-261.

tadania com l'assoliment de l'autonomia individual i col·lectiva, però, a més, els sectors radicals i socialistes posaren el focus en les necessitats de garantir determinades formes d'autonomia material per fer efectiu aquest ideal. En aquest camí ens trobarem amb les interaccions entre progressisme, democràcia i moviment obrer; les diferències i els debats a l'interior de la democràcia als anys cinquanta i seixanta; i els processos de canvi sociolaboral a mitjan segle. Per acabar, ens endinsarem de passada en la vida política de l'Espanya posterior a la Revolució de 1868 per veure com es va fer ús del llenguatge dels drets naturals en múltiples direccions en un moment de mobilització, expansió de les llibertats polítiques i guerra colonial.

Fernando Garrido va nàixer a Cartagena l'any 1821 en una família de tradició liberal vinculada a la marina. En traslladar-se a Cadis a finals dels anys trenta, es va polititzar amb el grup fourierista més destacat del moment. A mitjan dècada de 1840 va arribar a Madrid i va iniciar una llarga relació amb figures com Sixto Cámara o Federico C. Beltrán, amb qui va promoure periòdics per difondre les idees socialistes. Així mateix, es va convertir en un destacat pensador i activista del republicanisme, defensant per vies legals i clandestines la República federal, els drets naturals i un projecte socioeconòmic que imaginava una societat de petits productors independents. L'exili i la conspiració el van posar en contacte amb líders europeus i va acabar formant part del Comitè Central Democràtic Europeu, encapçalat per Giuseppe Mazzini. Exponent d'un ideal romàntic i revolucionari, va viure en moviment constant per Espanya i Europa. Va sobreviure gràcies al pinzell i la ploma.⁵

5 Pere GABRIEL, *Fernando Garrido Tortosa: Agitació i escriptura política. La pulsio cooperativista*, Barcelona / Valls, Fundació Roca i Galès / Cossetània, 2019; Florencia PEYRÒU i Manuel PÉREZ LEDESMA, «Fernando Garrido: historiador y testigo de la España isabelina», dins F. GARRIDO, *La España contemporánea*, Pamplona, Urgoiti, pp. VI-CVIII; Eugenio MARTÍNEZ, *Fernando Garrido. Su obra y su tiempo*, Cartagena, Instituto de Estudios Carta-

Sobirania individual i popular a la República Democràtica

La consolidació de l'Estat liberal en la dècada oberta després de la mort de Ferran VII va suposar la conformació d'un liberalisme post-revolucionari que es distanciava del que li havia donat nom a principis de segle: el primer liberalisme encarnat en la facció amb el mateix nom a les Corts de Cadis. Aquest liberalisme gadità va estar influït doctrinalment pel jusnaturalisme racionalista anglofrancès i la cultura constitucional elaborada per autors com Locke, Rousseau, Montesquieu o Sieyes. Tot i això, aquest llenguatge dels drets naturals no va trobar una plasmació directa al text constitucional.⁶ Durant el procés revolucionari iniciat l'any 1820, la Constitució de 1812 es va convertir en un «mite emancipador» i va actuar com a catalitzador de la mobilització ciutadana.⁷ Els liberals exaltats van fer ús del dret natural per difondre les seues interpretacions del text constitucional, elaborant discursos polítics propis recreats en la Milícia Nacional o les societats patriòtiques. Durant aquest període, dins del liberalisme exaltat es van formar diversos grups polítics —comuners, carbonaris, republicans— amb diferents graus de radicalitat i una desigual capacitat de difusió entre els sectors populars.⁸ A més, la Revolució

---

ginenses, 1976; Jordi MALUQUER, «Presentación», dins F. GARRIDO, *La federación y el socialismo*, Barcelona, Labor, 1975, pp. 7-42.

6 Joaquín VARELA, «La Constitución de Cádiz y el liberalismo español del siglo XIX», *Revista de las Cortes Generales*, núm. 10, 1987, pp. 27-109.

7 Isabel BURDIEL i María C. ROMEO, «Viejo y nuevo liberalismo en el proceso revolucionario, 1808-1844», dins P. Preston i I. SAZ (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, València / Madrid, Universitat de València / Biblioteca Nueva, 2001, pp. 75-92.

8 Jordi ROCA, *La Barcelona revolucionària i liberal: exaltats, milicians i conspiradors*, Lleida, Pagès / Fundació Noguera, 2011; Jordi ROCA, «La cultura constitucional del Trienni i el discurs sobre el ciutadà liberal», *Cercles: Revista d'Història Cultural*, núm. 11, 2008, pp. 60-76; Jordi ROCA, «¿Hubo republicanos en el Trienio Liberal? Historia, moral y federalismo en el discurso republicano del primer liberalismo», *Revista de Estudios Políticos*, núm. 156, 2012, pp. 85-123; María C. ROMEO, *Entre el orden y la revolución: La formación de*

de 1820 no es limitaria a la metròpoli espanyola, sinó que es projectaria a escala global obrint un cicle insurreccional que va tindre com a nucli l'Europa meridional.⁹

Aquesta experiència de politització i mobilització popular tindrà un ressò important a la dècada de 1830.¹⁰ Amb una forta influència del republicanisme nord-americà i francès i dels moviments radicals i socialistes europeus, els sectors democràtics actuaren vinculats a les seues respectives realitats locals amb un projecte polític de reordenació republicana i federal. En un context de mobilització revolucionària, entre 1840 i 1843 van emergir periòdics com *El Huracán*, *El Peninsular*, *El Guindilla* o *El Republicano*, a l'entorn dels quals s'articulaven els grups republicans.¹¹ El final de l'experiència de revolució democràtica d'aquests anys, seguit d'una forta repressió encapçalada pel liberalisme moderat a partir de 1843, aturarà el naixement

---

la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta, Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», 1993.

9 Maurizio ISABELLA, *Southern Europe in the Age of Revolutions*, Princeton, Princeton University Press, 2023; Juan Luis SIMAL, *La era de las grandes revoluciones en Europa y América (1763-1848)*, Madrid, Síntesis, 2020; Jorge LUENGO i Pol DALMAU, «Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century», *Journal of Global History*, núm. 13, 2018, pp. 415-445.

10 María C. ROMEO, «La sombra del pasado y la expectativa de futuro: “jacobinos”, radicales y republicanos en la revolución liberal», dins Ll. ROURA i I. CASTELLS (eds.), *Revolución y democracia: El jacobinismo europeo*, Madrid, Ediciones del Otro, 1995, pp. 107-138; Anna M. GARCIA ROVIRA, «Radicalismo liberal, republicanismo y revolución (1835-1837)», *Ayer*, núm. 29, 1998, pp. 63-90.

11 Florencia PEYROU, *El republicanismo popular en España, 1840-1843*, Cadis, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 2002; Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo: Demócratas y republicanos durante el reinado de Isabel II*, Madrid, CEPC, 2008; José A. PIQUERAS, «Detrás de la política. República y federación en el proceso revolucionario español», dins M. CHUST i J. A. PIQUERAS (eds.), *Republicanos y repúblicas en España*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 1-44; Jaume GUILLAMET, *Abdon Terradas: Primer dirigent republicà, periodista i alcalde de Figueres*, Figueres, Institut d'Estudis Empordanesos, 2000; Josep SOLER VIDAL, *Abdó Terradas: Primer apòstol de la democràcia catalana (1812-1856)*, Barcelona, La Magrana, 1983.

d'una cultura republicana espanyola amb capacitat per impugnar tant políticament com econòmicament el règim «liberal-oligàrquico, transaccionista y tendente al capitalismo, con que se había resuelto el periodo revolucionario».¹²

Una de les conseqüències de l'impacte del cicle revolucionari obert al voltant de 1848 a Espanya serà la formació d'un front democràtic i republicà l'any 1849 agrupat entorn del Partit Democràtic.¹³ En la llavor del Partit, el *Manifiesto progresista democrático*, s'inclouen tant una declaració dels drets que garanteixen l'existència de l'individu i l'exercici de les seues facultats emanades de la *llibertat* i la *igualtat*, com el reconeixement de la sobirania nacional entesa com «la *unidad intrínseca de todos los poderes*, como emanados en su origen del pueblo».¹⁴ En 1850 una figura destacada de les sensibilitats socialistes dins les files republicanes, Fernando Garrido, faria menció de la relació del Partit Democràtic amb el progressisme, els interessos dels vells partits i les tasques de la democràcia incipient. Dels partits existents, el progressista era el «representante de los privilegios de la clase media en general», als quals no reconeixia la representació de cap dret en negar el «reconocimiento y ejercicio de los derechos de las masas». Així, tots els vells partits representarien els interessos «de una clase» o «de una parte de la sociedad», tot i que per arribar al poder feren ús del «manto sagrado que podría legitimar

12 Román MIGUEL, *La pasión revolucionaria: Culturas políticas republicanas y movilización popular en la España del siglo XIX*, Madrid, CEPC, 2007, pp. 129-130.

13 Eiras ROEL, *El Partido Demócrata español, 1849-1873: Los primeros demócratas*, Madrid, Ediciones 19, 2015 (1a ed.: 1961), pp. 144-153; Florencia PEYROU, «1848 et le Parti démocratique espagnol», *Le Mouvement Social*, núm. 234, 2011, pp. 17-31; Ignacio GARCÍA DE PASO, «El 1848 español. ¿Una excepción europea?», *Ayer*, núm. 106, 2017, pp. 185-206.

14 Reproduït a Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos, 1808-1936*, vol. II, *Manifiestos y programas políticos*, Madrid, Alianza, 1991, pp. 37-44.

sus pretensiones»: parlar en nom del poble.¹⁵ El progressisme havia abandonat l'interès popular en benefici de la «clase media, única favorecida y que ha sacado ventajas materiales de la revolución».¹⁶ Com a conseqüència, aquells anys eren els de la «desorganización del gran partido liberal». Era necessària una reorganització democràtica del Partit Progressista o, més aviat, «la constitución de un nuevo partido progresista democrático» que tornés a hissar «la bandera del derecho de todos».¹⁷

La Revolució de 1854 permetrà l'emergència pública d'una part important del republicanisme.¹⁸ En aquests anys, l'èmfasi de la propaganda democràtica residirà en la contraposició entre monarquia i sobirania nacional. Garrido entenia que la Revolució de juliol havia baixat «el trono a los pies del Pueblo» i, ahora, el poble havia depositat la seua confiança en la figura d'Espartero, qui s'havia convertit en un «hombre del Pueblo por nacimiento y por principios, el símbolo de la democracia».¹⁹ La figura d'Espartero es va associar popularment amb:

[...] la destrucción de los abusos, la abolición de las quintas, de todas las contribuciones indirectas que pesan casi exclusivamente sobre el pueblo trabajador, la completa descentralización de las administracio-

15 Fernando GARRIDO, *Propaganda democrática: Instrucción política del pueblo. Derrota de los viejos partidos. Deberes y porvenir de la democracia española*, 2a ed., Madrid, Imprenta de Andrés Peña, 1850, pp. 5-7.

16 Sobre les diferències entre les «classes mitjanes» progressistes i moderades, vegeu María C. ROMEO i Jesús MILLÁN, «Liberals i burgesos ahora? Els “respectables” en la nació liberal», dins *Josep Fontana: Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, Barcelona, Crítica, 2004, pp. 925-940.

17 Fernando GARRIDO, *Propaganda democrática: Instrucción política del pueblo*, pp. 10-15.

18 Vegeu, per exemple, el cas de Lleida a Manuel LLADONOSA i Josep M. PONS, «Els camins cap al republicanisme abans de 1868. L'exemple lleidatà», *Afers*, núm. 78, 2014.

19 Fernando GARRIDO, *Espartero y la revolución*, 3a ed., Madrid, Imprenta de Tomás Núñez Amor, 1854, pp. 19-20.

nes local y provincial, la reducción del ejército, el armamento del Pueblo, la garantía de todos los derechos individuales, la soberanía nacional, en fin, y como consecuencia, la libre y espontánea FEDERACIÓN a que todas las provincias de la Península ibérica están llamadas por la naturaleza, por su carácter y por su historia.²⁰

Espartero havia d'encarnar la «soberanía nacional en acción» com a cap del poder executiu. El militar i antic regent estava destinat a ser un «soldado de la Libertad» a qui el poble en armes ofereix la bandera de la dictadura per tal d'assegurar-se el compliment de la voluntat general.²¹ Serà en el catecisme *La República democrática, federal, universal* on es condense l'ideari del Garrido de mitjan anys cinquanta. En aquest text dedicat a les classes productores Garrido estableix que el nou règim havia consolidat una «esclavitud más disimulada» disfressada d'acte voluntari. La revolució política havia emancipat la servitud amb l'abolició dels drets senyoriais, però com a procés encara estava obert i per concloure, perquè el seu objectiu originari era «asegurar al pueblo el goce de sus derechos y libertades, emancipándolo del proletariado, última fase de esclavitud». Així, les classes treballadores havien d'abandonar «las viejas, sucias y ensangrentadas banderas del fanatismo clerical y de la explotadora monarquía», instruint-se per tal d'aconseguir la seua emancipació política i social.²²

²⁰ *Ibidem*, p. 24.

²¹ Fernando GARRIDO, *El pueblo y el trono*, p. 27. Sobre la popularitat d'Espartero, vegeu Adrian SHUBERT, *Espartero, el Pacificador*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2018, pp. 343-390. Sobre els sectors democràtics durant el Bienni Progressista, José R. de URQUIJO, *La Revolución de 1854 en Madrid*, Madrid, CSIC, 1984, pp. 189-248; Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo*, pp. 261-349.

²² Fernando GARRIDO, *La República democrática federal universal: Nociones elementales de los principios democráticos, dedicados a las clases productoras*, 7a ed., Barcelona, Establecimiento Tipográfico-Editorial de Manero, 1868 (1a ed.: 1855), pp. 31, 33 i 41-42.

Garrido distingeix els drets del ciutadà amb la societat, dels drets naturals de l'home.²³ Els homes naixen amb el dret de lliure examen i la llibertat d'acció, que, en llenguatge polític, refereix a la llibertat de cultes, d'ensenyament, d'impremta, de reunió, d'associació, d'indústria i de tràfic. Com a membres d'una societat, els individus també tenen dret a la intervenció directa en l'Administració pública i al dret a ser jutjats pels seus iguals. Garrido entén el dret al sufragi i la sanció legislativa com la materialització de les sobiranes individual i nacional: per ser vertaderament sobirà, el poble ha d'exercir els atributs de nomenar els legisladors, canviar de representants i administradors quan així ho considere, i sancionar els projectes de llei i acords discutits pels seus representants. Així quedarien establerts els drets individuals. Vinculats a aquests trobem els derivats del dret a la conservació de la vida: l'assistència, la instrucció i el treball. Aquests drets requereixen un deure per part de la societat amb l'individu: la finalitat última de les institucions democràtiques no és altra que garantir-los. El dret de propietat, en canvi, se'ns presenta com una derivació del dret al treball. Enfront de la concepció absolutista de la propietat del liberalisme hegemònic, Garrido la defineix com «la acumulación de los productos del trabajo», «el sobrante que el producto de su trabajo lega cada generación a las venideras». Així, la tasca de la democràcia és fer efectiu l'ideal social del ciutadà propietari, convertir en un fet el model de societat de petits productors independents i associats. Per aconseguir-ho és necessari dur a terme una desamortització democràtica que situe la propietat en mans del «Pueblo pobre», a qui pertany per dret.²⁴

²³ *Ibidem*, pp. 53-55.

²⁴ *Ibidem*, pp. 34, 44-48 i 90-94. Vegeu la concepció absolutista de la propietat a Jordi MUNDÓ, «De la retórica absolutista de la propiedad al sentido común de la propiedad limitada», *Sin Permiso*, núm. 16, 2018, pp. 35-63.

En relació amb la concepció de la propietat, Eliseo Aja va assenyalar que Garrido i altres republicans com Pi i Margall o Sixto Cámara defensaven a ultrança el dret de propietat, que consideraven tan fonamental com la vida o la llibertat. A més, Aja afegia que Fernando Garrido concebia la propietat com l'eix «sobre el que gira toda la sociedad, incluso en su teoría».²⁵ Al meu entendre i en contraposició amb aquesta interpretació, Fernando Garrido i els demòcrates socialistes defensaven la construcció d'una «nació de ciutadans» contraposada a la «nació de propietaris» que es va consolidar a partir de la dècada de 1830. Aquesta ciutadania es vinculava amb la independència econòmica individual i, en aquest sentit, la producció independent i la petita propietat tenien un rol clau precisament per fer front al procés de proletarització en el qual es trobaven les societats europees de mitjan segle.²⁶ El concepte de propietat utilitzat per Fernando Garrido era, per tant, ben distint del defensat per la cultura política liberal.

Pel que fa al sistema de govern, la república democràtica és «el gobierno directo del Pueblo por sí mismo, y la Federación de todos los pueblos» sobre la base de la sobirania individual. Els ciutadans elegits per exercir la funció pública són «*administradores*, que nada pueden mandar por sí», «agentes encargados de hacer cumplir, en lugar de sus propios acuerdos, como ahora sucede, los acuerdos del Pueblo». En definitiva, el poble no pot delegar la sobirania i els administradors no són més que «ejecutores de su voluntad».²⁷

25 Eliseo AJA, *Democracia y socialismo en el siglo XIX español: El pensamiento político de Fernando Garrido*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1976, pp. 64 i 69.

26 José A. PIQUERAS, «Detrás de la política», p. 9; José A. PIQUERAS, «Republicanism, política y clases en la Restauración», dins M. CHUST (ed.), *De la cuestión señorial a la cuestión social: Homenaje al profesor Enric Sebastià*, València, Universitat de València, 2002, p. 268.

27 Fernando GARRIDO, *La República democrática federal universal*, pp. 56, 59 i 80. Sobre les diferents concepcions de la representació política a les cultures republicanes, ve-

Convé fer menció del subjecte de drets a qui es referien els demòcrates. Malgrat que concebien l'home i la dona dins d'un cos harmoniós com era la família, la tasca de les dones es vinculava amb la transmissió dels ideals democràtics a les generacions futures. Era un model similar al del republicanisme nord-americà i francès, i es fonamentava en un ideal de dona mare que havia d'inculcar la virtut als futurs demòcrates. La de les dones era, per tant, una ciutadania «sense drets polítics». Hi havia, però, qui de tant en tant eixia d'aquesta concepció. Sixto Cámara escrivia que les dones havien de reclamar els seus drets polítics per sortir del «fèrreo círculo doméstico». Segons Garrido, homes i dones eren iguals en el «mundo moral e intelectual», i si una societat oferia a les dones «más fáciles medios de desarrollar y lucir su talento», estarien «al nivel de los hombres». Garrido reivindicava per a les dones la «más ancha esfera en que desenvolver su actividad», però aquestes activitats no podien subvertir la que era la seua missió per excel·lència: «multiplicar la especie».²⁸

La complementarietat de sobirania —individual i nacional/popular— que hem vist en Garrido irromprà amb força en el discurs democràtic durant els anys cinquanta, sobretot en els debats sobre l'elaboració d'una nova constitució posteriors a 1854.²⁹ Els sectors democràtics tractaran d'influir en l'Assemblea Constituent per tal que la nova carta tinga com a fonament els drets naturals de l'home, alhora que així volien diferenciar-se dels progressistes. Si la sobirania

---

geu Román MIGUEL, «Las concepciones de la representación política en la democracia republicana española del siglo XIX», *Ayer*, núm. 61, 2006, pp. 139-162.

28 Florencia PEYROU, «Familia y política. Masculinidad y feminidad en el discurso democrático isabelino», *Historia y Política*, núm. 25, 2011, pp. 163, 165 i 166. Sobre la integració de les dones als sectors radicals i democràtics, vegeu Gloria ESPIGADO, «Mujeres "radicales": utópicas, republicanas e internacionalistas en España (1848-1874)», *Ayer*, núm. 60, 2005, pp. 15-43.

29 Ester GARCÍA, «Democracia, república y federación en época isabelina. Una aproximación al proyecto federal de Roque Barcia Martí», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea*, núm. 28, 2006, pp. 23-43.

popular es vinculava amb la «universalització» (masculina) del sufragi, la sobirania del ciutadà implicava que «la Asamblea constituyente deberá reconocer [...] sin trabas y sin límite alguno, las libertades individuales».³⁰ En aquest punt no podem estar d'acord amb Román Miguel, qui afirma que Garrido, com a representant destacat de la cultura política socialista jacobina durant els anys cinquanta, proposa una «subyugación absoluta» de l'individu enfront de «la epopeya colectiva». Segons Román Miguel, únicament a finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta —amb la desarticulació de la societat secreta Los Hijos del Pueblo, la mort de Sixto Cámara i la derrota del carbonarisme amb el fracàs de la sublevació a Loja l'any 1861— s'esgotaria aquesta tradició cultural jacobina. Enfront d'aquesta subjugació i contra l'avantguardisme i la centralització estatal jacobina i socialista —segueix argumentant Román Miguel—, emergeix la cultura política demoesocialista encapçalada per Pi i Margall, fonamentada en l'«individuo concreto autónomo y soberano» com a «je absoluto sobre el que gira el entramado simbólico».³¹ Com s'ha tractat d'evidenciar, a *La República democrática, federal, universal* els drets naturals són el fonament de la futura república democràtica. Al meu entendre, per tant, l'herència jacobina i l'èmfasi en la sobirania popular que trobem en la proposta republicana de Garrido no es con-

30 «Soberanía del pueblo, y sus legítimas consecuencias», *El Eco de las Barricadas*, 2 de desembre de 1854.

31 Román MIGUEL, «Las culturas políticas del *republicanismo histórico* español», *Ayer*, núm. 53, 2004, pp. 207-236; Román MIGUEL, «Los *Tribunos del Pueblo*. La tradición jacobina del republicanismo histórico español», dins M. SUÁREZ CORTINA (ed.), *Utopías, quimeras y desencantos: El universo utópico en la España Liberal*, Santander, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 2008, pp. 159-190; Román MIGUEL, «Francisco Pi y Margall. La construcción de la Democracia republicana socialista y de la legalidad democrática españolas», dins R. SERRANO (coord.), *Figuras de La Gloriosa: Aproximación biográfica al Sexenio Democrático*, Valladolid, Ediciones Universidad de Valladolid, 2006, pp. 93-108. Vegeu el desenvolupament complet d'aquesta sofisticada proposta interpretativa a Román MIGUEL, *La pasión revolucionaria*.

traposen a la defensa de la sobirania individual i a una concepció radical i democràtica dels drets naturals. En el cas de Pi i Margall, si bé a *La reacción y la revolución* afirma que «*la soberanía del pueblo es una pura ficción, no existe*», també afegirà que «no se la puede admitir como principio, solo sí como medio, y medio indispensable, para acabar con la mistificación del poder, destruyéndolo hasta en la postrera de sus formas». ³² El mateix novembre de 1854 Pi escriuria que la diferència de principis entre ambdues faccions del liberalisme hegemònic —moderats i progressistes— i els demòcrates era que els primers partien d'una llibertat individual subjecta a condicions i una sobirania nacional limitada, mentre que els segons defensaven «*absoluta la libertad individual, y absoluta la soberanía del pueblo*». ³³

La centralitat que van ocupar la crítica a la monarquia i la defensa dels drets naturals per part dels demòcrates, contrasta amb com va desenvolupar el Partit Progressista les seues relacions amb la monarquia isabelina i la constant desconfiança envers l'individu. Si els liberals moderats, a través de *La Época*, presumien de ser «más liberales, muchos más liberales, buscando alguna garantía de capacidad [...] que abandonando al azar y a la muchedumbre la suerte de la patria», en gener de 1856 els progressistes afirmaven a *La Nación* que el sufragi universal conduïa a la tirania, a una «dictadura confiscadora de las libertades políticas», i que la democràcia era una utopia defensada pels «apóstoles de los derechos absolutos, cuyas doctrinas nivelado-

32 Francesc Pi i MARGALL, *La reacción y la revolución*, Madrid, Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra, 1854, p. 208.

33 *El Tribuno*, 4 de novembre de 1854. Vegeu un plantejament similar al que hem exposat en aquest paràgraf a Florencia PEYROU, «Harmonia en discòrdia? Reflexions al voltant de la cultura política democràtico-republicana a Espanya, 1840-1868», *Recerques*, núm. 58-59, 2009, p. 50.

ras inventan un mundo ideal sin desigualdades». ³⁴ En la cultura política del liberalisme, l'individu es trobava sota una sospita constant. Era, per tant, necessari subordinar-lo a una entitat superior —la família, el municipi, la nació, etc.— per protegir-lo, en definitiva, de si mateix. ³⁵

El dret d'associació i la cultura democràtica

Un altre dels impactes de les revolucions de 1848 va ser la difusió de l'anomenada qüestió social. A Espanya aquesta preocupació no va quedar limitada a una elit, sinó que va impregnar les protestes d'aquells mesos i va suposar la fundació de periòdics i l'emergència d'una literatura popular. ³⁶ Entorn del Partit Democràtic es va agrupar un sector del socialisme fourierista format per Fernando Garrido, Sixto Cámara, Federico C. Beltrán o Juan Sala. Aquest es definia com un «apostolado de la verdad» i tenia com a objectiu demostrar que «fuera de la esfera de la política» «se puede conseguir el bien a que TODOS legítimamente aspiran». ³⁷ Ara bé, aquesta crítica a «la política» responia més a un intent de situar en el centre la reforma social, que no pas al «deseo de instituir un sistema completamente

³⁴ Vegeu les cites de *La Época* i *La Nación* a María SIERRA, «La lógica de la capacidad», dins M. SIERRA, M. A. PEÑA i R. ZURITA, *Elegidos y elegibles: La representación parlamentaria en la cultura del liberalismo*, Madrid, Marcial Pons, 2010, pp. 306-307.

³⁵ María SIERRA, «“La sociedad es antes que el individuo”: el liberalismo español frente a los peligros del individualismo», *Alcores: Revista de Historia Contemporánea*, núm. 7, 2009, pp. 63-84.

³⁶ Ignacio GARCÍA DE PASO, «El 1848 español»; Clara E. LIDA, «The Democratic and Social Republic of 1848 and its Repercussions in the Hispanic World», dins G. THOMSON (ed.), *The European Revolutions of 1848 and the Americas*, Londres, Institute of Latin American Studies, 2002, pp. 46-75.

³⁷ *La Organización del Trabajo*, 1 de març de 1848.

apolítico basado en el falansterio». ³⁸ Així ho entenia Garrido, qui, més endavant, afirmaria sobre les revolucions de 1848 i el seu impacte a Espanya que «desde aquella época[,] el socialismo fue republicano, y socialista este partido, sin que bastasen nunca los esfuerzos de los economistas de la escuela individualista a quitarle este carácter que aún conserva». ³⁹

Durant el regnat isabelí, la característica principal d'aquest socialisme republicà va ser la defensa de l'associació com un dret natural vinculat a la conservació de la vida. L'associació com a remei a la qüestió social era defensada pel conjunt de la cultura democràtica, però els demòcrates socialistes posaven l'èmfasi en el fet que el seu reconeixement com a dret havia d'implicar una correspondència social i material. Les revolucions, els decrets, les constitucions o les repúbliques no significaven res per a «la libertad seria, verdadera, real de las masas» mentre no es garantís «un mínimo conveniente de subsistencia, mientras que cada hombre no esté asegurado [...] de la independencia social de su personalidad». ⁴⁰ «Si continúa dependiendo

³⁸ Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo*, p. 241; Florencia PEYROU, «Mientras haya mendigos e ignorantes, la libertad es una utopía». Ciudadanía y socialismo en el movimiento democrático español (1840-1868)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, núm. 46, 2011, pp. 71-89.

³⁹ Fernando GARRIDO, *Historia de las clases trabajadoras*, Madrid, Imprenta de T. Núñez Amor, 1870, p. 917. Tot i que seria força interessant comparar el socialisme d'origen fourierista amb els discursos i les pràctiques del comunisme cabetà que van arrelar a la Catalunya de mitjan segle, per qüestions d'espai i d'objectius ens centrarem en la figura i l'entorn de Fernando Garrido. Sobre els diferents socialismes a l'Espanya del segle XIX, vegeu Genís BARNOSELL, «Les admirateurs catalans d'Étienne Cabet: républicains et communistes à Barcelone, 1838-1856», *Mouvement Social*, núm. 251, 2015, pp. 133-147; Alfonso SÁNCHEZ, «Fourieristas y cabetianos», dins E. FUENTES (dir.), *Economía y economistas españoles*, vol. 5, *Los críticos a la economía clásica*, Barcelona, Galaxia Gutenberg / Círculo de Lectores, 2001, pp. 581-610; Antonio CABRAL, *Socialismo utópico y revolución burguesa: el fourierismo gaditano, 1834-1848*, Cadis, Diputación Provincial de Cádiz, 1990; Jordi MALUQUER, *El socialismo en España, 1833-1868*, Barcelona, Crítica, 1977.

⁴⁰ SIXTO CÁMARA, *La cuestión social: Examen crítico de la obra de M. Thiers titulada De la Propiedad*, Madrid, Biblioteca Saavedra Fajardo, 2012 (1a ed.: 1849), p. 83.

socialmente de sus enemigos», escriu Pi i Margall, «podrá ser en apariencia señora, en realidad seguirá siendo esclava».⁴¹ Enfront d'una situació de dependència agreujada per la institucionalització de les relacions laborals capitalistes, l'associacionisme «es la condicion que presentan los socialistas á las clases trabajadoras como único remedio á sus desgracias, y tal es el lazo mas fuerte que une á los socialistas con los demócratas, puesto que son el único partido político que les garantiza la libre práctica del principio de asociacion».⁴²

Aquesta última afirmació ens permet afegir una qüestió rellevant. L'ús del llenguatge de la ciutadania i dels drets naturals per defensar l'associació serà una de les característiques del moviment obrer a Espanya durant el seu període de formació —aspecte que compartiria, per exemple, amb els casos francès i anglès—. ⁴³ En aquest sentit, els punts de trobada amb el moviment democràtic van ser molt evidents, fins al punt que aquest va contribuir a articular l'univers cultural i polític del moviment obrer. Però entre els anys quaranta i 1856 la frontera del progressisme per l'esquerra no estava tan definida com ho estava per la seua dreta en relació amb els moderats.⁴⁴ L'exclusió política de l'Estat liberal, la proposta d'ampliar els marges de l'estreta ciutadania moderada i la defensa del dret d'associació per part dels progressistes van fer que aquests es relacionaren amb el moviment obrer a patir de la interacció entre una pluralitat d'experiències labo-

41 Francesc Pi i MARGALL, «Prólogo», dins F. GARRIDO, *Obras escogidas, publicadas e inéditas*, Barcelona, Librería de Salvador Manero, 1860, p. VII.

42 Evaristo VENTOSA [Fernando Garrido], *La regeneración de España*, Barcelona, Librería de Salvador Manero, 1860, p. 204.

43 William H. SEWELL, *Work & revolution in France: The Language of labor from the old regime to 1848*, Nova York, CUP, 1980; Richard ASHCRAFT, «Liberal Political Theory and Working-Class Radicalism in Nineteenth-Century England», *Political Theory*, núm. 21(2), 1993, pp. 249-272.

44 Josep FONTANA, *La revolució liberal a Catalunya*, Lleida / Vic, Pagès / Eumo, 2003, p. 150. Vegeu una anàlisi detallada de les relacions entre progressistes i demòcrates entre 1840 i 1854 a Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo*, pp. 160-260.

als i socials i el llenguatge de la ciutadania: la Milícia Nacional seria una de les experiències predilectes de politització dels sectors obrers en clau progressista i democràtica. El progressisme plantejava, en termes generals, una integració subordinada i controlada dels sectors populars.⁴⁵ La prohibició per part del govern progressista de les associacions de resistència dels treballadors i de la Junta Central de Directors de la Classe Obrera entre els mesos de maig i juny de 1855, va generar com a resposta la vaga general del juliol del mateix any, i, com a conseqüència d'aquesta, un procés de «republicanització» del moviment obrer i d'escissió dins del camp progressista.⁴⁶

El cop i la repressió iniciats per O'Donnell i continuats per Narváez van provocar la tornada a la clandestinitat i a l'estratègia insurreccional d'una part dels demòcrates. En molt poc de temps es va formar una xarxa clandestina que va tindre com a figures destacades Sixto Cámara, Garrido i Ceferí Tresserra. En 1859 Cámara va coordinar un moviment que havia d'irrompre alhora a Alacant, Cartagena, Sevilla, Màlaga, Extremadura i Cadis (ciutat on es trobava Garrido). Després d'intentar-ho i mentre fugia a Portugal, Cámara va perdre la vida. L'octubre de 1860 Garrido es trobava a Nàpols per

45 Albert GARCIA BALANÀ, «“El verdadero productor”: lenguaje y experiencia en la formación de las culturas políticas obreras», dins M. C. ROMEO i M. SIERRA, *La España liberal, 1833-1874*, Madrid / Saragossa, Marcial Pons / Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2014, pp. 217-251; María C. ROMEO, «La tradición progresista: historia revolucionaria, historia nacional», dins M. SUÁREZ CORTINA, *La redención del pueblo, la cultura progresista en la España liberal*, Santander, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, pp. 81-114; María C. ROMEO, «Los mundos posibles del liberalismo progresista», dins E. LA PARRA i G. RAMÍREZ (eds.), *El primer liberalismo. España y Europa, una perspectiva comparada*, València, Biblioteca Valenciana, 2003, pp. 289-314.

46 Jesús de FELIPE i Josué J. GONZÁLEZ, «Los proyectos utópicos del movimiento obrero español, 1840-1870», *Ayer*, núm. 117, 2020, pp. 159-187; Jesús de FELIPE, «La orientación del movimiento obrero hacia el republicanismo en España en el siglo XIX (1840-1860)», *Historia y Política*, núm. 25, 2011, pp. 119-148. Sobre el moviment obrer durant els anys 1854-1856, vegeu Josep BENET i Casimir MARTÍ, *Barcelona a mitjan segle XIX: El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976.

tractar de coordinar l'enviament de voluntaris en favor de la unificació italiana. A més, en 1856 s'havien produït disturbis a Castella i en 1857, a Utrera i El Arahal amb atacs contra la propietat privada.⁴⁷

Al mateix temps, es va desenvolupar una via legalista que defensava l'estratègia electoral. Rivero, Orense, Cervera i Martos van ser les figures més destacades a l'hora de promoure aquesta via. Aquestes diferències estratègiques es van veure agreujades per discrepàncies ideològiques i doctrinals, conseqüència de, per una banda, la influència del krausisme i la seua concepció escindida i passiva de l'Estat en relació amb la societat i la vida de l'home, i, per l'altra, l'escola economista liberal encapçalada per Frédéric Bastiat.⁴⁸ Aquestes influències ideològiques contrasten amb les rebudes per Fernando Garrido o Joan Tutau, els quals van visitar a principis dels seixanta la Rochdale Society of Equitable Pioneers, la gran cooperativa fundada el 1844 al comtat de Lancashire. En aquests anys Garrido escriuria una de les seues obres cabdals, *Historia de las asociaciones obreras en Europa*, publicada en dos volums l'any 1864 i que incloïa la traducció al castellà de la *Historia de los exploradores equitativos de Rochdale*, de George J. Holyoake. Tutau, en tornar d'Anglaterra, difondria el cooperativisme per les comarques gironines a les pàgines d'*El Ampurdanés*, mentre que a Barcelona trobem un fort arrelament de les propostes democraticocooperativistes.⁴⁹

47 Manuel MORALES, «La oposición democrática en la génesis revolucionaria (1848-1868)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, núm. 55, 2020; Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo*, pp. 373-410. Sobre la relació de Garrido amb els republicans italians, vegeu Isabel M.ª PASCUAL SASTRE, *La Italia del «Risorgimento» y la España del Sexenio Democrático (1868-1874)*, Madrid, CSIC, 2001, pp. 335-341 i 347-378.

48 Manuel MORALES, «La oposición democrática»; Florencia PEYROU, *Tribunos del pueblo*, pp. 358-373 i 438; Pere GABRIEL, «Socialisme, lliurepensament i científicisme», dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la cultura catalana*, vol. v, *Naturalisme, positivisme i catalanisme*, 1860-1890, Barcelona, Edicions 62, 1994, pp. 148-153.

49 Francesc FERRER, *Joan Tutau i Vergés*, Barcelona / Valls, Fundació Roca i Galès / Cossetània, 2006; Albert GARCIA BALAÑÀ, «“El verdadero productor”»; Josep TERMES,

En aquest ambient polític i cultural es produeix el conegut debat entre les dues faccions democràtiques: *individualistes* i *socialistes*. Inaugurat l'any 1860 per Orense i Garrido al periòdic *La Discusión*, el continuaren l'any 1864 Castelar i Pi i Margall. En síntesi, els individualistes defensaven una via legalista, vinculaven el socialisme amb la subsumpció de l'individu en l'Estat i plantejaven la necessitat de «no espantar a la clase media». ⁵⁰ Els demòcrates socialistes es mostren propers a les estratègies insurreccionals, reconeixien funcions interventores de l'Estat en aspectes socioeconòmics i vinculaven el socialisme amb la defensa del dret d'associació i la transformació del treballador proletari en propietari dels instruments del treball. ⁵¹

A aquest denominador comú cal afegir una novetat de la discussió de 1864 respecte a la de 1860: el debat sobre la propietat. Pi i Margall afirmava que la propietat sobre els fruits del treball era sagrada, mentre que la terra era la «*conditio sine qua non* de nuestra personalidad» i, per tant, no era possible posar-la sota el «dominio absoluto del individuo». Quan la humanitat ha entregat la terra a l'individu, sempre ho ha fet «reservándose enteramente sobre ella el *dominium eminens*, o lo que es lo mismo, el derecho de imponer a la propiedad individual las condiciones exigidas por las de su propia vida». ⁵² El periòdic *La Democracia* defensà que la propietat havia quedat consagrada a les repúbliques americanes com a dret natural, la qual cosa donava força a l'oposició «eterna» entre socialisme i de-

---

Anarquismo y sindicalismo en España: La Primera Internacional (1864-1881), Barcelona, Planeta, 2000, pp. 17-31.

⁵⁰ Vegeu la cita a José M. ORENSE, *La Discusión*, 9 d'octubre de 1860.

⁵¹ Vegeu, a tall de síntesi, Glicerio SÁNCHEZ, «Los planteamientos socioeconómicos del Partido Democrático. La polémica entre Pi y Margall y Castelar en 1864», *Saitabi: Revista de la Facultad de Geografía i Història*, núm. 27, 1977, pp. 123-144.

⁵² Francesc PI I MARGALL, «La propiedad», *La Discusión*, 22 d'abril de 1864.

mocràcia.⁵³ El *dominium eminens* no era més que una «confiscación»⁵⁴ i, com a conseqüència, no hi podia «haber fraternidad entre los que niegan y afirman la propiedad de la tierra».⁵⁵ Garrido destacava que l'Estat pot ajudar en «la gran obra de la regeneración social» per tal que «cuando la sociedad se transforme en su esfera económica», aquest pugui seguir-li els passos transformant-se i sent útil a la «nueva organización de la producción y del comercio». Es tractaria de combinar el canvi estatal amb el «movimiento del socialismo práctico».⁵⁶

A més de les diferències estratègiques i ideològiques —o en relació amb elles, seria millor dir—, aquest debat responia a una realitat social en transformació de la qual els demòcrates formaven part. Es produí en un moment de creixent organització dels artesans radicals i els treballadors industrials en societats secretes i democràtiques. La ciutat de València, per exemple, entre 1857 i 1864 va viure uns anys de «sedició» i «revolta» en què la resistència de treballadors artesans a les pautes capitalistes es barrejava amb les protestes contra les quintes i els consums que van generar l'expulsió d'una part de la indústria de la ciutat cap al conjunt del territori. En aquests anys, les autoritats parlaven inclús d'una «crisi de treball». El líder de la democràcia individualista valenciana era José Antonio Guerrero, un propietari de terres que vivia de les rendes dels seus camps de cultiu, mentre que el dirigent de la democràcia socialista era Félix Gallach, un corredor de coll vinculat als antics gremis i a les noves societats mutualistes.⁵⁷

53 «Hechos», *La Democracia*, 24 de maig de 1864.

54 «Las travesuras del socialismo», *La Democracia*, 28 de maig de 1864.

55 Emilio CASTELAR, «Polémica con el socialismo», *La Democracia*, 1 de juny de 1864.

56 Fernando GARRIDO, *Historia de las asociaciones obreras en Europa*, Barcelona, Imprenta y Librería de Salvador Manero, vol. 1, 1864, pp. 428-429.

57 Francesc A. MARTÍNEZ, «El trabajador de oficio y la democracia: el debate entre individualismo y socialismo en el Partido Demócrata Español (1860-1864)», dins V. SANZ i J. A. PIQUERAS (eds.), *En el nombre del oficio: El trabajador especializado: cooperativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, pp. 173-199; Francesc A. MARTÍNEZ,

És, per tant, des de la base del Partit Democràtic vinculada a l'associacionisme obrer —el «movimiento del socialismo práctico» del qual parlava Garrido—, en diàleg i en conflicte amb la descomposició del món gremial i el procés d'industrialització, que emergeix aquesta tensió a l'interior de la democràcia.

Els drets naturals després de La Gloriosa

La Gloriosa va obrir un període en què els republicans i els sectors radicals del progressisme demostrarien una gran capacitat de mobilització social a l'espai públic. Aquesta mobilització ha sigut interpretada com una prefiguració de les posteriors societats i política de masses.⁵⁸ Podem afegir, a més, que durant uns pocs anys —entre 1868 i 1870— Espanya era l'únic estat europeu, a banda d'alguns cantons suïssos, on es reconeixien alhora un conjunt de llibertats individuals i el sufragi universal masculí.⁵⁹

Pel que fa al pla constitucional, la Constitució de 1869 inclouria al títol I tota una sèrie de drets fonamentals que suposaven un trencament amb el liberalisme moderat i amb la Constitució de 1845. Aquesta declaració de drets, però, no els considerava superiors i previs a l'ordenament jurídic. En canvi, Roque Barcia elaboraria l'any 1870 un projecte de quatre constitucions —referides a quatre àmbits de

---

«Sobre la revolución industrial y el crecimiento con industrialización en el País Valenciano», dins M. CHUST (ed.), *De la cuestión señorial a la cuestión social*, pp. 197-214.

⁵⁸ Sergio SÁNCHEZ i Eduardo HIGUERAS, «El pueblo en masa: el impulso republicano y radical a la movilización política del Sexenio Democrático (1868-1874)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, núm. 55, 2020; Sergio SÁNCHEZ, «La construcción simbólica del republicanismo español en el Sexenio Democrático», *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea*, núm. 37, 2017, pp. 132-174.

⁵⁹ Manuel SANTIRSO, *Progreso y libertad: España ante la Europa liberal*, Barcelona, Ariel, 2012, cap. 5.

sobirania: municipal, provincial, cantonal i nacional— que, en l'apartat referit a la constitució cantonal, inclouria una declaració de drets polítics no sotmesos a cap limitació. Aquests drets quedarien reproduïts i caracteritzats com a imprescriptibles i vinculats als homes de cada municipi en la constitució municipal. Els projectes constitucionals republicans oficials elaborats durant la Primera República també van estar impregnats d'aquest jusnaturalisme revolucionari. Pérez Trujillano ha establert diferències importants i ha classificat el text redactat per Emilio Castelar com a demòcrata liberal i el de Díaz Quintero i Ramón de Cala com a demòcrata socialista. Un dels fonaments d'aquesta diferenciació és que el segon obria la porta a fer reformes profundes relacionades amb el dret de propietat —aspecte que també estava present en el projecte de Barcia—, dibuixant el que podria haver sigut una disputa del paradigma burgès.⁶⁰

El títol I de la Constitució de 1869 tindria una interessant trajectòria que el connecta amb l'insurreccionalisme federal i amb la política colonial atlàntica. Pel que fa a la mobilització federal de 1869, té l'origen en el descontentament generat per la circular de Sagasta del 25 de setembre de 1869 que prohibia els drets de reunió i associació (tot i que sembla que amb anterioritat existien alguns preparatius revolucionaris per part dels republicans). En el cas de Barcelona, es va desarmar la milícia, es va destituir l'Ajuntament i es van tancar periòdics. Els incidents provocats van generar la declaració de l'estat de guerra en una part del territori català i la formació de barricades a Andalusia, Aragó, Castella, Astúries i València — a Alacant la re-

60 Manuel PÉREZ LEDESMA, *La Constitución de 1869*, Madrid, Iustel, 2010, pp. 15-129; Ignacio FERNÁNDEZ SARASOLA, *Utopías constitucionales: La España posible en los proyectos constitucionales (1786-1931)*, Madrid, CEPC, 2022; Ester GARCÍA, *Roque Barcia Martí: Auge y caída de un nuevo mesías revolucionario*, Granada, Comares, 2021; Rubén PÉREZ TRUJILLANO, «El constitucionalismo republicano, democrático y federal de 1873: mito y tragedia de la Primera República», dins M. SUÁREZ CORTINA (ed.), *La Federal: La Primera República española*, Madrid, Sílex, 2023, pp. 69-96. o

pressió va acabar amb la vida del dirigent federal Froilán Carvajal—. Al novembre, els republicans insurrectes tornaren a les Corts i elaboraren un manifest on justificaven l'alçament com un acte de resistència enfront de la violació dels drets de l'individu.⁶¹

A propòsit de la política colonial i malgrat que l'abolició de l'esclavitud no va quedar incorporada a la Constitució —aspecte contra el qual protestà Fernando Garrido com a diputat—,⁶² el republicà Francesc Sunyer i Capdevila, durant el desenvolupament del seu càrrec com a ministre d'Ultramar entre el 13 de juny i el 18 de juliol de 1873, va presentar dos projectes de llei per tal de donar vigència al títol I de la Constitució de 1869 a Puerto Rico i al territori cubà no dominat pels insurrectes. Es tractava de fer extensius a les Antilles els drets fonamentals proclamats a la metròpoli en el marc del que Inés Roldán anomena una «política colonial assimilista». La seua entrada en vigor haguera suposat una abolició virtual de l'esclavitud, però la suspensió de les Corts per part de Castelar en setembre de 1873 va bloquejar el projecte quan encara no havia passat de la fase de presentació d'esmenes.⁶³

Les discrepàncies a l'interior del progressisme també van estar marcades pel llenguatge dels drets naturals. Si bé durant els anys seixanta van existir diferències importants, és en els manifestos d'octubre de 1871 on queden establides la facció conservadora —encapçalada per

61 Florencia PEYROU, *La Primera República: Auge y destrucción de una experiencia democrática*, Madrid, Akal, 2023, pp. 144-149; Carmen PÉREZ ROLDÁN, *El Partido Republicano Federal, 1868-1874*, Madrid, Endymion, 2001, pp. 227-233. Hem de buscar l'especificitat de cada racó insurreccional en l'arrelament de les experiències comunitàries i de protesta anteriors. Vegeu Albert GARCIA BALANÀ, «Significados de República. Insurrecciones federales, redes milicianas y conflictos laborales en la Cataluña de 1869», *Ayer*, núm. 71, 2008, pp. 213-243; Rosa MONLLEÓ, «Republicanos contra monárquicos. Del enfrentamiento electoral y parlamentario a la insurrección federal de 1869», *Ayer*, núm. 44, 2001, pp. 55-82.

62 Vegeu la intervenció de Garrido i el debat al *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes*, 10 de maig de 1869, pp. 1792-1798.

63 Inés ROLDÁN, «La política colonial de los federales en Cuba y Puerto Rico», dins M. SUÁREZ CORTINA (ed.), *La Federal*, pp. 149-179.

Sagasta— i la facció radical —encapçalada per Zorrilla— de l'antic partit. Els conservadors, ancorats en la tradició liberal, desconfiaven dels drets naturals i de les possibles similituds amb els demòcrates, qüestió per la qual van acabar compartint espai conservador amb els unionistes. El sector radical del progressisme, pròxim al sector moderat del republicanisme, continuava defensant la sobirania nacional, però també l'existència d'uns drets individuals absoluts, i apostant per un desenvolupament democràtic de la Constitució de 1869.⁶⁴

A banda de ser diputat i posteriorment funcionari colonial, Fernando Garrido estarà vinculat a la difusió de l'ideari republicà i a la mobilització social. Presidirà la lliga contra les quintes que s'havia format a Madrid, una de les tantes que van impulsar els republicans a partir de 1870. Aquesta lliga es reunia al Club del Congreso i en la seua junta directiva figuraven els noms de Figueras, Pi i Margall i Castelar. La tàctica d'aquestes lligues era recomanar no acudir al sorteig ni cedir a les intimidacions del Govern.⁶⁵ Com a diputat, l'11 de març de 1869 havia insistit que «la abolición de las quintas era ya una cosa jugada y prejuzgada por la revolución» i que «el Gobierno no necesita el ejército para combatir á los enemigos de la revolución, sino COMO MEDIO DE DOMINACIÓN en esas grandes ciudades republicanas de nuestro país».⁶⁶ La societat cooperativa de consum que es va formar al municipi de Solana —i que en pocs dies va reunir dos-cents vint-i-cinc socis— va nomenar Garrido president honorari,⁶⁷ nomenament que també es va

64 Eduardo HIGUERAS, «Las tertulias progresistas: un modelo de sociabilidad política en el Sexenio Democrático (1868-1874)», *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea*, núm. 27, 2017, pp. 8-39; Eduardo HIGUERAS, «La organización del partido progresista-democrático: 1869-1871», dins A. IBARRA (coord.), *No es país para jóvenes*, Vitoria, Universidad del País Vasco / Instituto de Historia Social Valentín Foronda, 2012.

65 Carmen PÉREZ ROLDÁN, *El Partido Republicano Federal*, p. 120.

66 Citat a Antonio LAGUNA, *El movimiento republicano federal valenciano, 1868-1874*, València, Universitat de València, 1986, pp. 241-242.

67 *La Igualdad*, 23 de gener de 1870.

produir als comitès republicans de San Fernando,⁶⁸ Cienpozuels⁶⁹ i Baños de la Encina.⁷⁰ En febrer de 1872 Garrido anuncià a *La Revolución Social* la creació d'una «Asociación Nacional protectora de los derechos individuales y del sufragio».⁷¹ Immediatament s'hi va afegir Emilio Castelar. Garrido destacava «la conveniencia de la inmediata fundación de una sociedad patriótico nacional, cuyo objeto sea la recíproca garantía de todos sus miembros, del libre ejercicio de los derechos individuales y del sufragio universal». Aquesta crida tenia com a objectiu que els lectors republicans se sumaren a la iniciativa.⁷² A més de Castelar, hi mostraren el seu suport Federico C. Beltrán⁷³ i Justo M. Zavala. A petició de Zavala es publicaria a *La Revolución Social* la Declaració de Drets de l'Home presentada per Robespierre a la Convenció Nacional francesa de l'any 1792.⁷⁴ A banda de les personalitats esmentades, La Federación Extremeña de Mèrida, *El Iris del Pueblo* de Palma, *El Independiente* de Barcelona, *La Idea* de Granada i *La Asociación* de Lleó es van vincular amb aquesta iniciativa de Garrido.⁷⁵

Conclusions

La figura de Fernando Garrido ens ha permès aproximar-nos a una trajectòria compartida a partir d'una mirada individual. El procés de consolidació del moviment democràtic a l'Espanya liberal dels anys 1850 és, alhora, un procés de diferenciació de l'univers cultural liberal progressista, i un dels aspectes d'aquest distanciament va ser la

68 *La Igualdad*, 7 de maig de 1870.

69 *La Igualdad*, 10 de maig de 1870.

70 *La Igualdad*, 20 de maig de 1870.

71 *La Revolución Social*, 3 de febrer de 1872.

72 *La Revolución Social*, 4 de febrer de 1872.

73 *La Revolución Social*, 11 de febrer de 1872.

74 *La Revolución Social*, 12 de febrer de 1872.

75 *La Revolución Social*, 15 de febrer de 1872.

defensa d'uns drets naturals de l'home sobre els quals havia de construir-se l'edifici institucional republicà i democràtic. Hem tractat de mostrar que, per a aquests sectors, la sobirania individual i la sobirania popular no estaven en conflicte, sinó que s'articulaven a partir de dos espais d'autonomia: individu i comunitat. Dins d'aquest llenguatge dels drets, el dret d'associació va ser una de les banderes defensades amb més ímpetu pels demòcrates socialistes, els quals destacaren la necessitat d'establir les garanties socials per transformar la situació material de dependència fruit de la consolidació d'una societat predominantment capitalista. Les idees socialistes i les experiències cooperatives europees que circularen a escala transnacional, més que no pas absorbir-se o copiar-se, es van metabolitzar a partir de les pràctiques associacionistes locals de les bases del Partit Democràtic —pràctiques desenvolupades en un diàleg conflictiu amb les transformacions sociolaborals fruit del procés d'industrialització.

Des de La Gloriosa, el llenguatge dels drets va impregnar diversos àmbits de la vida social i política, va fonamentar els projectes constitucionals republicans privats i oficials, va ser utilitzat per justificar la insurrecció federal de l'any 1869 i es va fer servir per tractar d'estendre el títol I de la Constitució de 1869 a les colònies. A més, es pot observar en la retòrica utilitzada pel corrent radical del Partit Progressista, encapçalat per Ruiz Zorrilla —corrent que, durant l'exili francès posterior a 1874, es vincularà amb el republicanisme—. Finalment, es manifesta en la reorganització i agrupació dins de les files republicanes, com es va intentar amb la proposta efímera —i, fins on sabem, amb poca repercussió— de Fernando Garrido d'organitzar una societat patriòtica defensora dels drets individuals i del sufragi universal masculí.

© Xavier Granell Oteiza, 2024. Els continguts de la revista estan subjectes a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons, el text de la qual està disponible a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>.